

Рябченко Ю. Ю.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Університету державної фіскальної служби України

ДОКАЗУВАННЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ

EVIDENCE AS A RESULT OF CIVIL PROCEDURAL RELATIONSHIP

Стаття присвячена розкриттю доказової діяльності суду та учасників справи з позиції теоретичних положень щодо цивільного процесуального правовідношення, формуванню авторської концепції зазначеної доказової діяльності. Визначено, що доказування необхідно розглядати у вузькому та широкому сенсах. У вузькому сенсі доказування спрямоване на вирішення конкретного процесуального питання; у широкому сенсі – є комплексом процесуальних дій, рішень, які вчиняються, приймаються для досягнення загальної мети доказування у справі – пізнання фактів предмета доказування, визначених судом та учасниками по справі. Зазначені аспекти доказування є тісно пов'язаними, оскільки вирішення кожного процесуального питання спрямоване на досягнення загальної мети доказування.

Вказано, що в об'єкті процесуального правовідношення об'єднуються цільові зусилля суду та учасника справи (іншого учасника судового процесу). Таким об'єктом є судова ухвала, в якій суд дає мотивовану відповідь по суті звернення (витребування доказів у порядку їх забезпечення; належність, допустимість, достовірність, достатність кожного поданого доказу). У випадку ж реалізації судом повноважень щодо керування судовим процесом таким об'єктом є певне благо, на досягнення якого спрямована реалізація таких повноважень (обізнаність учасника справи щодо наслідків процесуальних дій, забезпечення порядку, якщо застосовуються заходи процесуального примусу, формування доказової бази у справі при витребуванні доказів у випадках, передбачених ч. 7 ст. 81 ЦПК України).

Визначено, що суб'єктивною стороною доказової діяльності суду є психічні процеси (які в пізнавальних цілях можна розділити на інтелектуальні та вольові), що відбуваються у свідомості судді, і які у своїй сукупності виражають його особистісне ставлення до доказової діяльності та її можливих чи реальних наслідків.

Обґрунтовано, що доказування є послідовним прийняттям суддею свідомо-вольових рішень відповідно до вимог процесуального законодавства. Доказування ґрунтується на позитивній юридичній відповідальності суду, має цілеспрямований характер і зумовлює наявність у суду правової позиції щодо конкретного процесуального питання.

Ключові слова: *доказування, цивільне процесуальне право, цивільне судочинство, цивільне процесуальне правовідношення, елементи цивільного процесуального правовідношення.*

The article is devoted to the disclosure of the evidentiary activity of the court and the participants of the case from the standpoint of theoretical provisions on civil procedural relations, the formation of the author's concept of the said evidential activity. It is determined that the proof must be considered in a narrow and broad sense. In a narrow sense, the proof is directed at solving a particular procedural issue. In a broad sense, evidence is a complex of procedural actions, and decisions made are made to achieve the overall purpose of proving in a case – knowing the facts of the subject of evidence as determined by the court and participants in the case.

These aspects of proof are closely linked, since the resolution of each procedural issue is aimed at achieving the overall purpose of the evidence. It is stated that the object of the procedural relationship combines the targeted efforts of the court and the participant (another participant in the trial). Such an object is a court order in which the court gives a reasoned answer on the merits of the appeal (requiring evidence in the order of securing it; the adherence, admissibility, reliability, sufficiency of each evidence submitted, etc.).

In the case of the court exercising its powers to manage the litigation of such an object, there is a certain benefit to which the exercise of such powers is directed (the knowledge of the party of the case regarding the consequences of the procedural actions, ensuring the order if measures of procedural coercion are applied, the formation of the evidence base in the case of demanding evidence in the cases provided for in Part 7 of Article 81 of the Code of Civil Procedure of Ukraine, etc.). It is determined that the subjective part of the evidentiary activity of the court is the mental processes (which for cognitive purposes can be divided into intellectual and volitional), which occur in the mind of the judge, and in the aggregate express his personal attitude to the evidentiary activity and its possible or real consequences.

It is substantiated that the evidence is a consistent decision of the willful decision of the will in accordance with the requirements of the procedural legislation. The evidence is based on the positive legal responsibility of the court, has a purposeful character and determines that the court has a legal position on a particular procedural issue.

Key words: *evidence, civil procedural law, civil procedure, civil procedural relationship, elements of civil procedural relationship.*

Актуальність теми. Проблематика природи цивільного процесуального правовідношення як і теорія доказового права проходить етап формування у національній доктрині цивільного процесуального права. Втім категорія цивільного процесуального правовідношення є однією з ключових у цивільному процесуальному праві, чіткість визначення сутності цивільного процесуального правовідношення, визначення його співвідношення із явищами доказу-

вання у цивільному процесі сприятиме формуванню національної теорії доказового права.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Окреслена проблематика практично не мала висвітлення на сторінках юридичної літератури. Зокрема, наявні публікації з таких питань: сутність цивільних процесуальних правовідносин (О.С. Захарова, 2015 рік), окремі категорії цивільних процесуальних правовідносин, зокрема цивільні процесуальні правовідно-

сини безпеки (Я.Я. Мельник, 2016 рік), передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин (О.М. Єфімов, 2015 рік) та деякі інші публікації, присвячені загальним питанням цивільних процесуальних правовідносин.

Серед робіт, присвячених проблематиці доказування у взаємозв'язку із категорією цивільних процесуальних правовідносин, слід виокремити роботи, присвячені таким питанням: предмет та суб'єкти доказування (К.Б. Дрогозюк, 2018 рік), поняття доказування (А.С. Штефан, 2015 рік), тягар доказування (Н.Б. Фартушок, 2016 рік) та деякі інші. Втім не сформовано єдиних теоретичних засад співвідношення зазначених категорій.

Метою статті є розкриття доказової діяльності суду та учасників справи з позиції теоретичних положень щодо цивільного процесуального правовідношення, формування авторської концепції зазначеної доказової діяльності.

Основний матеріал. Відповідь на головне питання процесу (вирішення спору про право) не можливе без послідовного вирішення питань, які виникають під час судового захисту. Кожне процесуальне відношення двостороннє і спрямоване на вирішення юридичного питання, пов'язаного зі здійсненням судового захисту. Важливо, щоб будь-яка «проміжна» відповідь була правильною, адже від цього залежить кінцевий результат судового захисту.

Можливі ситуації, коли правову відповідь по суті заявлених матеріально-правових вимог не може бути дано через різні обставини, що перешкоджають нормальному розвитку процесу, але і це вимагає вольової констатації. Будь-якому питанню процесу має кореспондувати правова відповідь суду, що подається у певній формі, сутність і зміст якої є похідними від сутності виконуваної судом функції правосуддя. Державно-владна дія суду, якою вирішується конкретне або загальне питання цивільного судочинства, опосередковується актом-документом, що виражає волю суду [1, с. 403]. У кожному процесуальному правовідношенні суд реалізовує свої повноваження.

Об'єкт процесуального правовідношення – те, на що спрямовані дії учасників правовідношення. Необхідно розрізняти об'єкт правовідношення і об'єкти дій його суб'єктів. В об'єкті правовідношення об'єднуються цільові зусилля суду та іншого учасника процесу; об'єкт дії (так само як і об'єкт діяльності) може бути співвіднесений із метою суб'єкта її здійснення, функцією цього суб'єкта в процесі.

Так, сторона, заявляючи клопотання про виклик свідка, має об'єктом своїх дій отримати доказ у вигляді показів свідка. З цією метою вона вступає у правовідносини із судом. Це і є об'єкт процесуальної діяльності сторони щодо реалізації права заявляти клопотання в цьому випадку. Правовідношення відображає правовий зв'язок сторін і суду, їх взаємодію, тому об'єкт правовідносин повинен відображати цільові установки і сторони, і суду, незважаючи на відмінність функцій цих учасників у процесі. Таким «нейтральним» за своєю формою об'єктом є судова ухвала, в якій суд дає мотивовану відповідь по суті

заявленого клопотання. Сторона зацікавлена отримати ухвалу, що задовольняє її клопотання, оскільки вона «відкриває» шлях для подальшого ланцюжка правовідносин (вже суду зі свідком), у результаті чого ця особа досягне мети своєї діяльності. Суд «зацікавлений» у винесенні ухвали, оскільки зобов'язаний дати вмотивовану відповідь стороні в силу виконуваної ним правосудної функції [1, с. 171].

Реалізація будь-якого із зазначених вище повноважень суду є по своїй суті вирішенням процесуального питання, прийняттям судом рішення (ухвали) у кожному конкретному випадку. Зокрема, питання витребування доказів вирішується шляхом винесення судом відповідної ухвали (ст. 84 ЦПК України). Значна кількість процесуальних питань вирішуються судом без постановлення письмової ухвали в усній формі.

Загалом доказова діяльність суду як складник здійснення ним правосуддя полягає у послідовному прийнятті судом процесуальних рішень відповідно до його повноважень, спрямованих на збирання, дослідження, оцінку доказів, наприклад про витребування доказів; належність, допустимість кожного доказу, доданого до позовної заяви; завершення з'ясування обставин справи та перевірки її доказами тощо.

Суб'єктивну сторону доказової діяльності і межам кримінально-процесуального доказування досліджував В. Вапнярчук. Вчений визначив поняття доказової діяльності та її складники. Під суб'єктивною стороною доказової діяльності вчений розумів психічні процеси (які в пізнавальних цілях можна розділити на інтелектуальні та вольові), що відбуваються у свідомості суб'єкта доказування і які у своїй сукупності виражають його особистісне ставлення до доказової діяльності та її можливих чи реальних наслідків.

Очевидно, що законодавчо описати всю сукупність процесів, які відбуваються у свідомо-вольовій сфері суб'єкта доказування, не можливо. Тому наука повинна вибрати (а в майбутньому можливо й регламентувати їх у законі) окремі, найбільш значущі, типові процеси, які домінують у свідомості суб'єкта доказування та визначають його ставлення до кримінально-процесуального доказування. До числа таких ознак суб'єктивної сторони доказування пропонується віднести інтерес (мотив), мету та правову позицію (основну ознаку). Інтерес визначається як усвідомлене внутрішнє спонукання, зумовлене певними потребами, які викликають в особи рішучість діяти. Мета доказування у кримінальній справі – це ідеальна (уявна) модель майбутнього результату, досягнення якого прагне суб'єкт доказування, здійснюючи доказування. Правова позиція суб'єкта кримінально-процесуального доказування (як синонім пропонується вживати термін «процесуальна позиція» або «доказова позиція» суб'єкта доказування) – це його усвідомлена, вмотивована та систематизована переконаність в істинності свого розуміння проблем доказування як загалом, так і конкретних його виявів (елементів), яка сформована та ґрунтується на інтересі й зумовлена поставленою перед собою метою та яка публічно виражена (продемонструва-

на) у формі як власної правової оцінки, так і оцінки іншими суб'єктами доказування [2, с. 217, 218, 222].

Попри висловлення цієї позиції щодо сфери кримінального процесуального права вона є загалом прийнятною і стосовно сфери цивільного процесуального права (з окремими зауваженнями). Так, автор орієнтується у своєму дослідженні не тільки на суд, але й на інших учасників доказової діяльності, що зумовлює широту його висновків, необхідність їх уточнення в аспекті цієї роботи.

ЄСПЛ наголошує, що при застосуванні «суб'єктивного тесту» неупередженості судді необхідно виходити з того, що особиста неупередженість судді повинна вважатися присутньою, доки не доведено протилежного [3; 4].

Окремі вчені (І.Е. Берестова, С.О. Короєд) вказують на наявність у суду «процесуального інтересу», який розуміється з позиції «прагнення». З визначення процесуального інтересу, який наводить С.О. Короєд, можна дійти висновку про наявність таких його ознак: зумовленість призначенням судової влади та пов'язаність із функціями правосуддя; об'єктом є оперативна реалізація службових повноважень, принципів судового процесу, таких як судова активність (ініціативність), судове керівництво і судовий розсуд; зумовленість загальним об'єктом цивільних процесуальних правовідносин; спрямованість на виконання завдань цивільного судочинства; забезпечення цивільними процесуальними санкціями; реалізація в межах цивільної процесуальної форми.

При цьому прикладами такого інтересу є розгляд справи у встановлений строк; не оскарження винесеного судового рішення в апеляційному або касаційному порядку [5, с. 152; 6, с. 78, 83; 7, с. 114–115]. Коментуючи наведену точку зору С.О. Короєда, І.Е. Берестової, слід вказати, що у випадку наявності передбачених законом обставин відповідне право суб'єкта публічної влади стає його обов'язком. Отже, слід вказати на спірність застосування щодо суду та судді такої категорії як «прагнення», адже у випадку наявності відповідних обставин суд зобов'язаний діяти відповідно до закону. У випадку ж відсутності певних обставин суд не має права вчиняти відповідні процесуальні дії (ч. 2 ст. 19 Конституції України).

Характеризуючи сутність «процесуального інтересу» суду, слід вказати на необхідність спільного застосування таких категорій: «державний інтерес», «юридична відповідальність». Так, відповідно до абз. 2 п. 3 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 № 3-рп/99 державний інтерес пов'язується насамперед із потребою у здійсненні загальнодержавних програм різного характеру [8].

У питанні юридичної відповідальності слід виходити з усталеного поділу її в юридичній літературі на позитивну та негативну. Позитивна юридична відповідальність пов'язується із юридичним обов'язком відповідних суб'єктів здійснювати корисні для суспільства функції [9, с. 109]. Застосовуючи вказані категорії до предмету цього дослідження, можна стверджувати, що в контексті цивільного судочин-

ства державним інтересом слід вважати завдання цивільного судочинства, закріплене у ч. 1 ст. 2 ЦПК, а саме розгляд і вирішення судових справ із метою захисту порушених, невизначених або оскаржуваних суб'єктивних прав, свобод чи інтересів.

У випадку вчинення конкретних процесуальних дій таким інтересом слід вважати досягнення мети відповідної процесуальної дії. Тож у цьому випадку державний інтерес носить цілепокладаючий характер. Активність судді при розгляді справи забезпечується позитивною юридичною відповідальністю його як посадової особи. Отже, стосовно судді зокрема та суду загалом замість терміну «інтерес» необхідно вживати термін «позитивна юридична відповідальність».

Характеристика мети доказування, яку наводить В. Вапнярчук, теж підлягає уточненню. З одного боку суд має прогнозувати вирішення конкретного процесуального питання, бо це має орієнтуюче значення для здійснення доказової діяльності. З іншого – у своїй остаточній оцінці суд не може прагнути до «конкретного результату», оскільки серед іншого має здійснювати правосуддя на засадах безсторонності (п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 [10]). Тому характеристика мети доказування, наведена В. Вапнярчуком, прийнятна щодо діяльності зацікавлених учасників справи, але не стосовно суду. По відношенню до суду метою процесуального доказування варто визначити створення остаточного фактичного підґрунтя для вирішення певного процесуального питання.

Характеристика правової позиції теж підлягає уточненню з огляду на специфіку суду як суб'єкта здійснення доказової діяльності. Зокрема, В.В. Вапнярчук об'єктом правової позиції визначає «проблеми доказування як загалом, так і конкретних його виявів (елементів)». При цьому вчений виходить із притаманності правовій позиції ознак стабільності, що досягається її внутрішньо узгодженим характером. Правосудні функції суду зумовлюють його обов'язок щодо надання відповіді на конкретне процесуальне питання, безпосередньо поставлене перед ним сторонами або яке витікає із завдання судового керівництва розглядом справи (задоволення, часткове задоволення, відмова у задоволенні). З цього слід виходити при визначенні об'єкту правової позиції суду. Таким об'єктом варто визначити розуміння конкретного варіанту вирішення процесуального питання (задоволення, часткове задоволення, відмова у задоволенні).

Спірним є підхід В. Вапнярчука щодо об'єктивної вираженості правової позиції. Вчений виходить із того, що мета правової позиції може бути досягнута тільки тоді, коли вона зовнішньо виражена. Втім зовнішня вираженість за своєю сутністю має бути ознакою, яка характеризує об'єктивну сторону правової позиції.

Підлягає уточненню й визначення В. Вапнярчуком такого елемента правової позиції як узгодження її з позиціями інших учасників справи. Такий підхід допустимий стосовно характеристики

остаточної позиції сторони у справі, але не остаточної позиції суду. Адже засадою діяльності суду є незалежність (ч. 1 ст. 129 Конституції України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [11]). Попри те, що суд зважає на правові позиції сторін, його остаточної позиція у конкретному процесуальному питанні має бути незалежною.

Таким чином, правовою позицією суду необхідно визначити його вмотивовану переконаність у вирішенні конкретного процесуального питання (задоволення, часткове задоволення, відмова у задоволенні), що сформована та ґрунтується на позитивній юридичній відповідальності та зумовлена поставленою перед судом метою доказування у цьому питанні.

Рішення суду (ухвала) як акт правозастосування повинно мати передбачену законом зовнішню форму. Акт правозастосування є зовнішньою формою правозастосовної практики [12, с. 269]. Отже, зовнішня форма судового рішення (ухвали) може розглядатися як об'єктивний складник правосуддя.

Доказування може розглядатися і як об'єктивний складник правосуддя. У цьому випадку підлягає опрацюванню зовнішній вияв доказування. Цивільна процесуальна форма – це зокрема порядок діяльності кожного учасника цивільного процесу, що здійснюється з метою захисту прав і законних інтересів. Засадами процесуальної форми, які безпосередньо стосуються прийняття судом рішень, є розгляд цивільних справ у відкритих судових засіданнях, тобто гласно; законність і обґрунтованість судового рішення, винесення його іменем держави [1, с. 45–46]. Таким чином, можна виділити об'єктивні вияви доказування як складника правосуддя: зовнішньо виражений порядок прийняття судом процесуальних рішень; зовнішнє оформлення процесуальних рішень і рішення по суті справи.

Загальноприйнятим є поділ судових рішень (ухвал) за формою прийняття на письмові та усні (які не оформлюються у вигляді окремого документа). Зовнішнім виразом письмових ухвал можна вважати процесуальний акт-документ [13, с. 283].

Е.Ю. Швед виділяє такі ознаки процесуальних актів-документів: прийняття компетентним органом держави – адміністративним судом – у межах повноважень; державно-владний характер, оскільки вони обов'язкові для суб'єктів – учасників правовідносин; індивідуальний характер, тому що стосуються конкретної справи; формальна визначеність, оскільки вони є документом; дія акта вичерпується одноразовою реалізацією; акти не поширюються на відносини, які виникають після їх прийняття; акти адміністративного судочинства можуть бути оскаржені у передбаченому Кодексом адміністративного судочинства України порядку [14, с. 181]. Попри викладення цієї позиції у сфері адміністративного судочинства вона повністю може бути поширена і стосовно цивільного судочинства, в тому числі і щодо порядку оскарження, передбаченого ЦПК України.

ЄСПЛ також виділяє вимоги до форми судового рішення як окремого правового явища. Належне оформлення винесення судом рішення він розглядає

як гарантію запобігання таємного виконання правосуддя без контролю суспільства [4; 15]. Крім того, вказується на такі аспекти зовнішнього оформлення рішення суду, як необхідність визначення конкретної форми публічності (зовнішньої форми) рішення суду, наявність повного тексту рішення, поданого до судової канцелярії [4; 16].

Система процесуальних відносин як цілісне утворення має свій об'єкт, який не збігається з об'єктами спеціальними, але «в знятому вигляді» вбирає їх. У цьому сенсі говорять про загальний об'єкт процесуальних відносин. Загальним об'єктом процесуальних відносин зазвичай називають спір про право, яке знаходиться за межами процесуальних відносин (у позовному провадженні), а також вимога про встановлення юридичного факту, інших обставин у справах окремого провадження [1, с. 172].

Стосовно доказування як складника правосуддя теж можна визначити таку загальну мету: вичерпна відповідь на питання, чи мали місце обставини (факти), якими обґрунтовувалися вимоги та заперечення та якими доказами вони підтверджуються; чи є інші фактичні дані, які мають значення для вирішення справи, та докази на їх підтвердження (п.п. 1, 2 ч. 1 ст. 264 ЦПК України).

Тобто, як справедливо зауважує В.Д. Андрійцьо, метою судового доказування є встановлення у передбаченій законом процесуальній формі логіко-процесуальними засобами пізнання фактів предмета доказування, що визначені судом та особами, які беруть участь у цивільній справі [17, с. 28]. Зазначені питання можуть розглядатися як основні. Додатковими (факультативними) слід визначити супутні процесуальні питання: як розподілити між сторонами судові витрати; чи є підстави допустити негайне виконання судового рішення; чи є підстави для скасування заходів забезпечення позову (п.п. 6-8 ч. 1 ст. 264 ЦПК України). У випадку, якщо на ці питання відповіді не дано, суд може ухвалити додаткове рішення у справі (п.п. 3, 4 ч. 1 ст. 270 ЦПК України), але основне рішення вже буде прийнято.

Необхідно повністю погодитись із твердженням Т.В. Сахнової про те, що спір про право лежить за межами процесуальних правовідносин. У зв'язку з цим вчена виділяє систему процесуальних правовідносин, об'єктом якої зазначає захист суб'єктивного приватного права, свободи, законного інтересу [1, с. 172]. З цією концепцією необхідно погодитись.

Визначення загальної мети доказування дозволяє доповнити характеристику об'єктивної частини доказування як складника здійснення правосуддя. Зокрема, безпосередньо на досягнення загальної мети доказування спрямоване вирішення такого процесуального питання як визначення порядку з'ясування обставин справи та дослідження їх доказами (п. 16 ч. 2 ст. 197 ЦПК України). Крім того, вирішення усіх процесуальних питань у ході доказування має єдину спрямованість – досягнення загальної мети доказування.

Тому доказування як складник правосуддя необхідно розглядати у вузькому та широкому сен-

сах. У вузькому сенсі доказування спрямоване на вирішення конкретного процесуального питання; у широкому сенсі – є комплексом процесуальних дій, рішень, які вчиняються, приймаються для досягнення загальної мети доказування у справі. Доказування у вузькому сенсі не відображає всієї повноти процесуальної діяльності, оскільки не враховує кінцеву мету доказування. Тому ці два значення доказування тісно пов'язані між собою.

Проведене дослідження дозволяє дійти таких **висновків:**

1. Доказування необхідно розглядати у вузькому та широкому сенсах. У вузькому сенсі доказування спрямоване на вирішення конкретного процесуального питання; у широкому сенсі – є комплексом процесуальних дій, рішень, які вчиняються, приймаються для досягнення загальної мети доказування у справі – пізнання фактів предмета доказування, визначених судом та учасниками по справі. Зазначені аспекти доказування є тісно пов'язаними, оскільки вирішення кожного процесуального питання спрямоване на досягнення загальної мети доказування.

2. В об'єкті процесуального правовідношення об'єднуються цільові зусилля суду та учасника справи (іншого учасника судового процесу). Таким об'єктом є судова ухвала, в якій суд дає мотивовану

відповідь по суті звернення (витребування доказів у порядку їх забезпечення; належність, допустимість, достовірність, достатність кожного поданого доказу тощо).

У випадку ж реалізації судом повноважень щодо керування судовим процесом таким об'єктом є певне благо, на досягнення якого спрямована реалізація таких повноважень (обізнаність учасника справи щодо наслідків процесуальних дій, забезпечення порядку, якщо застосовуються заходи процесуального примусу, формування доказової бази у справі при витребуванні доказів у випадках, передбачених ч. 7 ст. 81 ЦПК України, тощо).

3. Суб'єктивною стороною доказової діяльності суду є психічні процеси (які в пізнавальних цілях можна розділити на інтелектуальні та вольові), що відбуваються у свідомості судді, і які у своїй сукупності виражають його особистісне ставлення до доказової діяльності та її можливих чи реальних наслідків. Таким чином, доказування є послідовним прийняттям суддею свідомо-вольових рішень відповідно до вимог процесуального законодавства. Доказування ґрунтується на позитивній юридичній відповідальності суду, має цілеспрямований характер і зумовлює наявність у суду правової позиції щодо конкретного процесуального питання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сахнова Т.В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. М. : Волтерс Клувер, 2008. 696 с.
2. Вапнярчук В. Суб'єктивна сторона кримінально-процесуального доказування. Вісник академії правових наук України. 2012. № 1. С. 217–223.
3. Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium (Ле Комт, Ван Левен і Де Мейер проти Бельгії), 23 червня 1981, Серія А № 43.
4. Практичний посібник зі статті 6. Цивільна частина. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf (дата звернення: 11.03.2020).
5. Короєд С.О. Оцінка стану реформування цивільного процесуального законодавства України та його вплив на ефективність цивільного судочинства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 150–153. URL: http://www.pap.in.ua/2_2013/Koroied.pdf (дата звернення: 10.03.2020).
6. Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні : монографія / О.Д. Крупчан та ін.; за ред. О.Д. Крупчана. К. : НДІ приват. права і підприємництва. 2011. 179 с.
7. Рябченко Ю.Ю. Суб'єкти цивільного процесуального права : монографія. Суми : ВВП «Мрія», 2018. 372 с.
8. У справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) : рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 № 3-рп/99. *Офіційний вісник України*. 1999. № 15 (30.04.99). Ст. 614.
9. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. К. : Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
10. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. Доступ з інформ.-правової системи «ЛІГА-ЗАКОН».
11. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Офіційний вісник України*. 2010. № 72/1 (01.10.2010). Ст. 2598.
12. Теорія держави і права / за ред. О.В. Петришина. Х. : Право, 2015. 368 с.
13. Васильєв С.В. Цивільний процес : підручник. К. : Алерта, 2019. 506 с.
14. Швед Е.Ю. Процесуальні акти-документи в адміністративному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2009. 200 с.
15. Fazliyski v. Bulgaria (Фазлійський проти Болгарії). № 40908/05, 16 квітня 2013 року.
16. Pretto and Others v. Italy (Претто та інші проти Італії). 8 грудня 1983 року, Серія А, № 71.
17. Андрійцьо В.Д. Мета процесу судового доказування в цивільному судочинстві. *Адвокат*. 2013. № 6(153). С. 25–28.